

- BARTHES, Roland: *S/Z*. Warszawa : Wydawnictwo KR, 1999.
- COMTE, Auguste: Kurz pozitívnej filozofie. In: *Antológia z diel filozofov. Pozitivismus. Voluntarizmus. Novokantovstvo*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1967.
- CULLER Jonathan: *Saussure*. Bratislava : Archa, 1993.
- ČEPAN, Oskár: Štýl Vajanského prózy. In: *Slovenská literatúra*, roč. 5, 1958, č. 4, s. 385 – 427.
- ČEPAN, Oskár: Jazykové predpoklady montáže v poézii. In: *Literaria IX*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1966, s. 43 – 72.
- ČEPAN, Oskár: Vajanského významotvorný princíp. In: *Slovenská literatúra*, roč. 14, 1967, č. 2, s. 157 – 162.
- ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava : Tatran, 1984.
- ČEPAN, Oskár: *Próza slovenského realizmu. Výber z diela Oskára Čepana*. Zväzok II. Bratislava : Veda, 2002.
- JAKOBSON, Roman: *Poetická funkce*. Jinočany : H&H, 1995.

Čepanov pohľad na Vajanského

DANA KRŠÁKOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Dielom Svetozára Hurbana Vajanského sa Oskár Čepan zaoberal v troch samostatných literárnohistorických štúdiách, ktoré vznikali v dlhšom časovom rámci od konca päťdesiatych až po začiatok osemdesiatych rokov 20. storočia. Časopisecky vydané texty *Štýl Vajanského prózy* (Slovenská literatúra, 1958), *Vajanského významotvorný princíp* (Slovenská literatúra, 1967) a *Vajanského kompozičný princíp* (Slovenská literatúra, 1983) následne sumuje a v širších kontextových súvislostiach syntetizujúco systematizuje kapitola *Vajanského kreatívny voluntarizmus* z Čepanovej zásadnej knihy *Stimuly realizmu* (1984). Čepanov prístup v týchto štúdiách je silne analytický, no spoločným znakom jeho analytických súdov je to, že sledovaním jednotlivých (štýlovo-výrazových a obsahovo-významových) aspektov nikdy nestráca zo zreteľa celok literárneho diela. Štúdie, prvýkrát knižne publikované vo výbere *Próza slovenského realizmu* (2001), tak naozaj tvoria, ako uvádza editorka zväzku Marcela Mikulová v doslove výberu, „istý komplement k spomínaným *Stimulom realizmu*“.¹ Pre bibliografickú presnosť treba doplniť, že k Vajanskému sa Čepan publikačne vrátil ešte raz, v roku 1991, keď v časopise *Tvorba T* uverejnil – pri príležitosti 75. výročia Vajanského smrti – kratší zhrňujúci text *Vajanského sémantické gesto*.

Vajanský je pritom len jedným zo šestice kľúčových autorov (do ktorej ešte patria Kukučín, Timrava, Jégé, Tajovský a Jesenský), ktorí podľa Čepana svojim epickým dielom modelovali podobu slovenského literárneho realizmu. Je to však autor, ktorý – povedané Čepanovými slovami – „je najdiskutovanejšou osobnosťou zakladateľskej generácie literárneho realizmu a napriek svojej reprezentatívnosti aj najrozpornejšou

¹ ČEPAN, Oskár: *Próza slovenského realizmu*. Bratislava : VEDA, 2001, s. 268.

postavou slovenského „konca storočia“.² Čepan cítil nutnosť pozrieť sa na túto kontroverznú osobnosť novým, ideologicky nezaťaženým pohľadom, pričom svoj vlastný príspevok mohol už koncom päťdesiatych rokov zaradiť do črtajúceho sa kontextu nového hodnotenia Vajanského osobnosti, ako ho čiastočne naznačili práce Andreja Mráza, Ivana Kusého, Stanislava Šmatláka či Michala Chorvátha, vzniknuté v rovnakom desaťročí (a na ktoré Čepan vo svojej prvej vajanskovskej štúdií aj okrajovo odkazuje). Čepanova korekcia mala za cieľ nanovo určiť Vajanského postavenie v historickom procese, alebo presnejšie: išlo mu o „objektívne objasnenie jeho postavenia v procese literárneho vývinu“,³ pričom túto otázku sledoval súbežne s objasňovaním vývinu prózy. Týmto spôsobom sa Čepan zapojil do polemiky okolo Vajanského, ktorá v podobe „boja o neho a proti nemu“ jestvuje – ako napísal v roku 1958 – „už vyše polstoročia a je stále otvoreným problémom dejín novej slovenskej literatúry“.⁴ Tento názor mohol po štvrtstoročí v *Stimuloch realizmu* pokojne znova zopakovať: Vajanský je „naďalej najdiskutovanejším článkom novodobej tradície slovenskej prózy. Otcovsko-synovský komplex jeho postojov k minulému a prítomnému sa dnes preniesol na vzťah literárnej vedy k jeho dielu. Zápasí s ním, odmieta ho, rehabilituje alebo mentoruje ho, opätovne sa však k nemu vracia.“⁵

V širšej retrospektíve literárnovedného bádania – s ohľadom na tému a čas svojho výskumu – postupoval Čepan v istom zmysle paralelne s viacerými svojimi generačnými kolegami (Kusý, Šmatlák, Števeček), ktorí sa rovnako ako on snažili o nový, diferencovanejší pohľad na dané obdobie dejín slovenskej literatúry. Hoci materiál výskumu mali rovnaký, každý z týchto literárnych historikov pracoval inou metodológiou.

Pre Kusého aj Števečka bol Vajanský kanonizátor slovenského románu, a aj Čepan ho chápal ako tvorca románovej formy novodobej slovenskej prózy a kanonizátora jej sujetovo-kompozičnej techniky. K totožnému názoru sa ale každý z nich dostal inou cestou. Východiskom Ivana Kusého pri interpretácii Vajanského diel bola snaha korigovať historické povedomie a historickú tradíciu súznejúcu s hlasistickými generačnými záujmami, ktorá negovala a odmietala Vajanského na základe jeho ideológie. Svoju korekciu začal výraznejšie kapitolou o Vajanskom v III. zväzku akademických *Dejín slovenskej literatúry* z roku 1965 a neskôr v nej, akcentujúc historicko-genetický prístup, pokračoval vo svojom monografickom projekte *Mladý Vajanský* (1987) a *Zrelý Vajanský* (1992); viackrát sa pritom odvolával na zistenia a formulácie Oskára Čepana. O docenenie Vajanského sa usiloval tiež Ján Števeček a i v jeho *Eseji o slovenskom románe* (1979) a v *Dejinách slovenského románu* (1989) je prítomné isté precizovanie Čepanových názorov o Vajanskom. Števečekovo metodologické hľadisko pri pohľade na dejiny slovenského románu (a v tom kontexte aj na Vajanského romány) však uprednostňuje spoločensko-funkčný moment, moment konštrukčný ostáva u neho v úzadí. V porovnaní s Kusého a Števečkovým prístupom je Čepanovo prehodnotenie Vajanského postavenie

² ČEPAN, Oskár: *Stimuly realizmu*. Bratislava: Tatran, 1984, s. 50.

³ Ref. 1, s. 22.

⁴ Ref. 1, s. 22.

⁵ Ref. 2, s. 58 – 59.

na oveľa dôslednejšom a výraznejšom prepojení literárnohistorického a teoretického pohľadu. Čepanov prístup je silne scientistický a zakladá sa na originálnom využití podnetov a inšpirácií pozitivizmu, štrukturalizmu, lingvistického štrukturalizmu a semiotiky (v línii takých autorov ako Comte, Levi-Strauss, Jakobson). Exaktný, formulačne náročný scientizmus však odľahčuje istá múzickosť Čepanovho podania. Vo všeobecnosti platí, že Čepan sa vyhýbal absolutizujúcim hodnoteniam – rovnako ako sa vyhýbal ideologickým klišé –, veci videl problémovo, vo vývine, vo vzájomnom prepojení a v kontextových súvislostiach. V „boji za a proti Vajanskému“ zostal prísne objektívny: vedecky presne a dôsledne pomenoval tak klady, ako aj zápory.

Čepan odmieta a argumentačne rozkladá jednostrannú predstavu o Vajanského všetko prenikajúcom konzervativizme. Naopak, Vajanský je v jeho ponímaní priekopník modernej slovenskej prózy, iniciátor jej nového smerovania, ale s tým, že jeho novátorstvo má svoje medze: Vajanský nebol radikálnym prehodnocovateľom literárnej tradície, ale autorom, ktorý „hodnotí a prepracúva istý literárny kánon a prispôsobuje ho svojej metóde pohľadu na svet“.⁶ Ako „prvý zo svojej generácie pokúsil sa vymaniť prózu zo stagnácie a priblížiť ju k aktuálnym úlohám literatúry“.⁷ Svoju analýzu začal Čepan v oblasti jazyka, aby sa následne dostal k otázkam kompozície, sujetového rozpracovania témy, sujetovo-kompozičnej výstavby, žánrových foriem. Základným východiskom jeho charakteristiky Vajanského vzťahu k jazyku sa mu stal protiklad medzi vecným výkladom, sledujúcim fakty objektívnej skutočnosti, a metaforickým radom, t. j. štýlom a výrazom, ktorý sa u Vajanského vyznačuje dekoratívnou „vozvýšenosťou“ a ornamentálnosťou. Tento protiklad Čepan – inšpirovaný Jakobsonom – identifikoval ako nadradenosť homonymického princípu nad metaforickým. Vajanský budoval lexikálny systém svojej prózy na spojení staršej, hodnotovo poklesnutej metafory poromantickej literatúry a súvekeho konverzačného jazyka a podobne (zjednodušene povedané, v zmysle spájania „starého“ a „nového“) postupoval aj v tematickej a sujetovo-kompozičnej oblasti: napr. téma romanticky predstavovaného sporu tradície a lásky sa vinie celým jeho dielom, v deji jeho próz sa opakovane uplatňuje romantická rozpornosť súčasne s realistickou (comteovskou) podobnosťou a následnosťou.

Čepan prostredníctvom syntaktickej, štylistickej a lexikálnej analýzy presne ukázal, v čom spočíval Vajanského prínos k štýlu prózy literárneho realizmu. Jeho realistickú metódu sledoval krok za krokom na minucióznych problémoch vetnej skladby, no aj skúmaním priestorových a časových vzťahov v jeho novelách a románoch, čo mu napomohlo presnejšie uchopiť perspektívu autorovho pohľadu na svet. Dospieva k zisteniu, že Vajanský „sa zmocňuje skutočnosti predovšetkým prostredníctvom zrakových vne-
mov“,⁸ t. j. vyzdvihnutím (jednostranných) zmyslových dojmov. Vo vzťahu k chápaniu priestorových zmien mu vychádza, že Vajanský „sa sústreďuje na jediný, najcharakteristickejší okamih deja“,⁹ takže vytvára statický obraz, ktorý sa následne usiluje rozčleniť –

⁶ Ref. 1, s. 18.

⁷ Ref. 1, s. 52.

⁸ Ref. 1, s. 37.

⁹ Ref. 1, s. 40.

prostredníctvom zvukového a farebného členenia opisovanej situácie. V zaradení zrakových a zvukových vnemov – vo funkcii prvku dynamizujúceho a individualizujúceho statický opis – vidí Čepan Vajanského prínos k oživeniu štýlu. Ďalším z momentov jeho prekonávania predchádzajúcej prózy bolo to, že stavbu poviedky a novely skomplikoval a tým priblížil ku kompozícii románu. Tiež sa pričínil o realistickú prestavbu motivických plánov slovenskej prózy. Čepan však nepomenúva len prínosy Vajanského, no rovnakou mierou ho pristihuje pri jeho omyloch: „Nedostatkom Vajanského metódy a kompozičnej schémy je jednostrannosť pohľadu na prírodnú a spoločenskú realitu, upriamenie sa na vonkajšie prejavy nových črt života slovenskej a vôbec hornouhorskej spoločnosti.“¹⁰ Omylom teda je, že Vajanský vyzdvihuje vonkajškovosť, fasádu, pred vnútornou konštrukciou. Jeho postavy nemajú dynamický charakter a ostávajú len na úrovni vizuálne ponímaného, silne štylizovaného portrétu. Tiež sa mu nepodarilo stvárniť reálny dramatický konflikt – no čiastočným pozitívom je to, ako konštatuje Čepan, že „vytvoril plastický skupinový portrét v krajine“.¹¹ Z hľadiska kompozície Vajanský opakovane uplatňuje kompozičnú schému, v ktorej sa len ilustruje vývin idey, nie vývin postavy poňatej ako typ. Jeho diela sú v konečnom dôsledku konštrukciami, ktoré mali vytvoriť idealizovaný literárny obraz. Uvedením nového prostredia vyšších spoločenských vrstiev chcel Vajanský „rozšíriť umelecký obraz zdecimovanej slovenskej spoločnosti a riešiť v ňom otázku kvalitatívnej premeny starých hodnôt a ich nositeľov“.¹² Túto otázku však riešil tendenčne a schematicky, nakoľko epiku poňal primárne ako priestor na obranu vlastných ideových názorov; jeho diela mali plniť spoločensky aktivizačné ciele. V jeho próze je realistická vecnosť prekrytá nánosom romantickej fantázie a melodramatickým dejom, skutočnosť je štylizovaná v intenciách ideového zámeru.

Vajanského základné autorské gesto pomenoval Čepan ako voluntarizmus: Vajanský bol pre neho v prvom rade „voluntaristický reformátor jazyka literatúry“, pretože sa významne pričínil o obnovu jazyka epickej prózy, o reformu jej výrazových prvkov. Svoju charakteristiku však doplnil prívlastkom kreatívny, pričom podstatu Vajanského kreativismu videl v oblasti štýlu: dekoratívnym a vozvýšeným štýlom vnucoval Vajanský prvkom významovej výstavby textu postupy štylistickej organizácie výrazu.¹³ Aj evidentná literárskosť bola podľa Čepana prejavom Vajanského „estétsky chápaného kreativismu koloristicky hýrivého jazyka“.¹⁴

Ako Čepan konštatoval, „všetko svedčí, že Vajanský ako básnik bol vari dôslednejším realistom ako prozaik“.¹⁵ Vajanský chcel byť realistom, no jeho realistická metóda narážala na jeho ilúzie o schopnosti abstraktných ideí ovplyvniť historický vývin. Vo svojej próze kolísal medzi romantizmom a realizmom, no zároveň sa konfrontoval, hoci len v náznakoch, aj s novými modernými smermi (tak sú v jeho poetike prítomné prvky impresionizmu a dobovo aktuálnej secesie). Jeho diela nezobrazovali reálny svet, ale boli

¹⁰ Ref. 1, s. 57.

¹¹ Ref. 1, s. 46.

¹² Ref. 1, s. 60.

¹³ Ref. 1, s. 71.

¹⁴ Ref. 2, s. 73.

¹⁵ Ref. 2, s. 64.

autorovou projekciou reality – a to takej, akú si predstavoval a akú chcel mať. V rekapitulujúcom článku z roku 1991 Čepan svoje kritické hodnotenie Vajanského zhrnul nasledovne: „Klady jeho činnosti sú mnohé, trvalé a nediskutabilné. Zápor je najmä jeden, ale neodpušťaťelný: zamedzil kritickému prehodnoteniu romantickej tradície. Dôsledky tohto činu infiltrujú slovenské myslenie ďaleko do budúcnosti. Najmä jeho pričinením sa motív ‚rozhrania‘ stal trvalým, či až osudovým anachronizmom v sémantickom geste, ktoré chce zmenu základov nahradiť zmenou fasády.“¹⁶

Čepanova vedecká metóda a pohľad na Vajanského výrazne obohatili a následne inšpirovali modernú literárnohistorickú interpretáciu slovenského realizmu; jeho zistenia v mnohom ovplyvnili pohľad jeho i nasledujúcej generácie literárnych vedcov na dané obdobie i na Vajanského ako na výraznú polemickú osobnosť slovenského literárneho života konca 19. a začiatku 20. storočia.

Reflexia Čepanovho výskumu u Joanny Goszczyńskiej

IRENA MALEC, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Výskum slovenskej literatúry, súčasnej, ako aj staršej bol predmetom bádania viacerých poľských slavistov (Bobek, Magnuszewski, Kolbuszewski, Iwaniczkowa a i.). Poľskí literárni historici reflektovali vo svojich prácach domáci výskum slovenskej literárnej vedy, poukazovali na možnosti novej interpretácie známych diel slovenskej literatúry a prispievali k objasňovaniu jej nepreskúmaných javov, diel a autorov.

V tejto tradícii pokračuje aj slavistka z Varšavskej univerzity Joanna Goszczyńska. V štúdiu *Mysł mesjanistyczna w literaturze słowackiej* (1997) a v knihe *Mit Janosika w folklorze i literaturze słowackiej XIX wieku* (2001) Goszczyńska reaguje o. i. na Čepanov výskum slovenského romantizmu a zvlášť mesianizmu.

Interpretujúc Hodžovu *Matoru* autorka objavuje novú, skrytú tvár slovenskej romantickej poézie, nachádza priame nadväznosti na dobovú európsku tvorbu. Jej odvážna interpretácia ostáva však stále ojedinelou v kontexte slovenských literárnohistorických výskumov.

Oproti tomu staršia Goszczyńskiej štúdia: *Mysł mesjanistyczna w literaturze słowackiej* sa stala predmetom viacerých diskusií a podnetom na úvahy o potrebe prehodnotenia doterajšieho prístupu k problematike slovenského mesianizmu. Reagujúc na Čepanovu štúdiu *Rázdelia romantizmu* (Slovenské pohľady, roč. 40, 1993, č. 1, s. 73), autorka vychádza z výskumu poľského mesianizmu, zvlášť z diela *Filozofia i mesjanizm* (1970) Andrzeja Walického.

Kritika poľskej slavistky je namierená v prvom rade voči dvojiciam protikladov, ktoré Oskár Čepan označil, ako určujúce pre typológiu slovenskej romantickej literatúry.

¹⁶ ČEPAN, Oskár: Vajanského sémantické gesto. In: *Tvorba*, roč. I. (X.), 1991, č. 8, s. 15.